

Scenario's voor de aansluiting tussen vmbo-tl en havo

Versterking schakelfunctie gl/tl naar
vervolgonderwijs

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Scenario's voor de aansluiting tussen vmbo-tl en havo

Februari 2011

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteurs: Nynke Jansma, Ella van Kleunen, Victor Schmidt

Wij bedanken voor hun feedback:

J. Beerens, Sondervick College
T. Berndsen, OSG De Hogeberg
T. van den Brink, Mondriaan College
J. Harink, Het Assink Lyceum
A. Iepema, Veluws College Mheenpark
R. Klok, Candea College
W.H. Rappoldt, Erfgooiers College
P. Schucking Kool, OVZ Schoonoord
A. Smit, Grotius College
E. Vijn, Sondervick College

Informatie

SLO
Afdeling: vmbo-mbo
Postbus 2041, 7500 CA Enschede
Telefoon (053) 4840 663
Internet: www.slo.nl
E-mail: vmbo-mbo@slo.nl

AN: 5.5565.387

Inhoud

1.	Inleiding	5
2.	Aansluiting tussen vmbo-tl en havo: knelpunten en oplossingsrichtingen	7
3.	Scenario's voor aansluiting	11
4.	Keuzen van de school	15
4.1	Kiezen voor een scenario	15
4.2	Kiezen voor een vakkenaanbod	17
5.	Vakinhouden en didactische benadering in de scenario's	19
5.1	Wiskunde	19
5.2	Nederlands	25
5.3	Engels	28
	Literatuur	37
	Bijlage	39

1. Inleiding

De theoretische leerweg heeft in het vmbo een bijzondere plaats. Het is de enige leerweg waarin de leerlingen (meestal) alleen algemeen vormende vakken volgen. Ook heeft de theoretische leerweg te maken met doorstroom in twee verschillende richtingen: globaal zo'n 80 procent van de leerlingen gaat naar het mbo, 20 procent gaat naar het havo. Er is de laatste jaren nogal wat onderzoek gedaan naar de specifieke positie van de theoretische leerweg en naar de aansluiting van vmbo-tl op zowel mbo als havo. Er wordt vaak geconstateerd dat de aansluiting niet optimaal is. De ontvangende scholen constateren bij de tl-leerlingen hiaten in kennis bij bepaalde vakken en problemen bij de overgang naar een andere 'manier van leren'. Ook leerlingen zelf geven aan dat er sprake is van een behoorlijk grote stap - of sprong (in het diepe?). SLO heeft in 2010 een project uitgevoerd waarin onderzoek is gedaan naar de schakelfunctie van de theoretische leerweg. Eén van de deelprojecten heeft zich gericht op de aansluiting tussen vmbo-tl en havo, de opbrengst hiervan is deze publicatie.¹ In het hier beschreven onderzoek is gekeken hoe vmbo-scholen ervoor kunnen zorgen dat leerlingen die de ambitie en de capaciteiten hebben om door te stromen naar havo, zo goed mogelijk bediend worden. Dat heeft geleid tot een drietal scenario's, die aangeduid kunnen worden met de benamingen: *aparte klassen*, *extra vakken* en *individueel programma*. Deze publicatie beschrijft de drie scenario's en geeft een handreiking voor vmbo-scholen die de aansluiting tussen vmbo-tl en havo willen optimaliseren op een manier die past bij hun specifieke omstandigheden en onderwijskundige visie.

Natuurlijk is zorgen voor een goede aansluiting niet alleen de taak van de vmbo-school, ook de ontvangende partij heeft hierin een verantwoordelijkheid. Samenwerking en afstemming tussen vmbo- en havo-scholen, -locaties of -afdelingen is absoluut noodzakelijk. In deze publicatie wordt op diverse plaatsen verwezen naar deze samenwerking en afstemming, maar verder ligt de focus op het vmbo en op de keuzes die vmbo-scholen kunnen maken.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt kort geschetst welke knelpunten in de aansluiting tussen vmbo-tl en havo geconstateerd zijn in onderzoeken en welke oplossingsrichtingen aangedragen worden. In hoofdstuk 3 worden de drie scenario's geschetst. Hoofdstuk 4 gaat in op het kiezen van een scenario en op de vraag hoe noodzakelijk extra examenvakken zijn voor tl-leerlingen die willen doorstromen naar havo. In hoofdstuk 5 wordt ingezoomd op de aansluiting voor de vakken wiskunde, Nederlands en Engels.

¹ Hiernaast is onder meer een casestudy uitgevoerd naar de aansluiting tussen vmbo-tl en de opleiding mbo-verpleegkunde (zie hiervoor: Rodenboog-Hamelink, M. e.a. (2011). *Zorg voor aansluiting*. Enschede: SLO.)

2. Aansluiting tussen vmbo-tl en havo: knelpunten en oplossingsrichtingen

Leerlingen van de theoretische leerweg van het vmbo stromen de laatste jaren in toenemende mate door naar het havo. Uit onderzoeken van o.a. de VO-Raad en SLO komt naar voren dat ze hier verschillende redenen voor kunnen hebben:

- Ze hebben de ambitie om naar het hbo te gaan en kiezen voor de kortste route. Het gaat dan om twee categorieën leerlingen: "laatbloeiërs", die aan het eind van de basisschool een vmbo-advies kregen en "tweedekansers", die na de basisschool gestart zijn op het havo en vervolgens om één of andere redenen overgestapt zijn naar het vmbo, maar alsnog een havodiploma willen halen.
- Ze hebben nog geen beroepskeuze gemaakt, weten echt niet wat ze willen en stellen op deze manier de keuze uit.
- Ze maken een negatieve keuze: ze willen niet naar het mbo, vanwege het (slechte) imago van die onderwijssoort of van een specifiek ROC of specifieke opleiding.

De doorstroom van vmbo-tl naar havo en het 'stapelen' van diploma's worden door de overheid niet langer ontmoedigd: kansen bieden wordt belangrijker gevonden dan efficiency, temeer omdat allochtonen relatief vaak van deze route gebruik maken.

Instroombeperkingen

Leerlingen met een vmbo-tl-diploma zijn formeel toelaatbaar op het havo. Veel havo-scholen stellen echter aanvullende eisen. Meestal hebben die betrekking op motivatie en een gemiddeld eindcijfer (bijvoorbeeld een 7 voor alle examenvakken). Op deze manier willen de scholen het risico beperken dat de leerling het niet haalt op het havo. Dit risico is ook niet denkbeeldig: ook mét de huidige instroombeperkingen zijn er meer leerlingen uit vmbo-tl die het havodiploma niet halen dan uit havo-3. Voor een deel zijn dit leerlingen die zich bedenken, omdat het hen tegenvalt op het havo (te moeilijk, geen aansluiting); zij kiezen dan alsnog voor het mbo. Een ander deel wordt gevormd door leerlingen die het niet lukt in het vierde of vijfde leerjaar. Niet alle havo-scholen staan toe dat vmbo-doorstromers doubleren in 4-havo.

De VO-Raad heeft zich in 2010 op het standpunt gesteld dat instroombeperkingen op termijn moeten verdwijnen. Een diploma vmbo-tl zou zonder verdere belemmeringen toegang moeten geven tot het havo. Wel erkent men dat er daarvoor eerst nog een aantal knelpunten in de aansluiting moet worden opgelost.

Knelpunten in de aansluiting

Naar knelpunten in de aansluiting tussen vmbo-tl en havo en tussen vmbo-tl en mbo zijn diverse onderzoeken gedaan, veelal kwantitatief. De VO-Raad heeft in februari 2010 als aanvulling hierop een kwalitatief onderzoek laten uitvoeren onder scholen en leerlingen en een advies uitgebracht voor verbetering van deze aansluitingen (VO-Raad, 2010).

De belangrijkste knelpunten in de aansluiting tussen vmbo-tl en havo die uit het onderzoek van de VO-Raad naar voren komen, zijn:

1. De programmatische aansluiting tussen vmbo-tl en havo is niet optimaal. Dit geldt in ieder geval voor de kernvakken wiskunde, Nederlands en Engels.

2. Leerlingen hebben moeite met de overgang in pedagogisch-didactische benadering en moeilijkheidsgraad, gesproken wordt over 'anders moeten leren'. Scholen en leerlingen noemen daarbij als concrete punten:
 - er wordt meer zelfstandigheid en planningsvermogen geëist;
 - het tempo ligt hoger;
 - er wordt gewerkt met grotere leerstofeenheden en er is minder controle;
 - het geleerde moet direct worden toegepast;
 - de benadering van de docenten is meer leerstof- en minder leerlinggericht.

Ook de aansluiting tussen vmbo-tl en mbo is niet optimaal. Hier worden als belangrijkste knelpunten genoemd (VO-Raad, 2010):

1. Leerlingen hebben onvoldoende beroeps- en opleidingsbeeld.
2. Leerlingen hebben moeite met de overgang in pedagogisch-didactische benadering. Kenmerken van het (competentiegerichte) onderwijs in het mbo zijn volgens scholen en leerlingen:
 - er wordt meer planningsvermogen en zelfstandigheid verwacht;
 - leerlingen krijgen te maken met grotere opdrachten;
 - het tempo ligt hoger;
 - docenten nemen de leerlingen minder bij de hand;
 - de school is groter en minder overzichtelijk;
 - op sommige ROC's is de organisatie rommelig en onduidelijk.
3. De programmatische aansluiting is niet optimaal (wel minder problematisch dan bij havo).

Oplossingsrichtingen

Voor vmbo's is het de vraag hoe zij de aansluiting voor zowel havo- als mbo-doorstromers kunnen verbeteren. De VO-Raad heeft een aantal aanbevelingen gedaan aan de minister:

1. doorstroomrendement in beeld brengen;
2. samenwerking verbeteren (stimuleringsmaatregel);
3. oriëntatie en voorbereiding op vervolgonderwijs verbeteren (LOB);
4. kernvakken opwaarderen (wiskunde, Nederlands, Engels).

Op termijn zouden de eisen aan de poort bij havo moeten verdwijnen.

Op dit moment (december 2010) is de situatie met betrekking tot de genoemde aanbevelingen als volgt.

- Ad 1. De VO-raad en de MBO-raad werken dit punt gezamenlijk uit en komen met uitgewerkte adviezen aan het ministerie van OCW.
- Ad 2. Verschillende partijen voeren overleg over concrete maatregelen.
- Ad 3. Er loopt al een stimuleringsproject voor LOB van de VO-raad (looptijd tot en met 2012). In het cursusjaar 2010-2011 wordt bovendien het project Routekaart LOB uitgevoerd. Een vijftigtal scholen wordt ondersteund bij het maken van een implementatieplan voor (verbeterd) LOB en het project gaat een toolkit opleveren voor andere scholen.
- Ad 4. Landelijk wordt gewerkt aan het verhogen van de niveaus voor taal en rekenen; de Wet Referentieniveaus taal en rekenen is in 2010 van kracht geworden en er wordt toegewerkt naar verankering van de referentieniveaus in de eindexamens. Bovendien worden er aan het eind van het voortgezet onderwijs rekentoetsen afgenomen. Voor vmbo-tl geldt bij zowel taal als rekenen niveau 2F als minimaal eindniveau. De VO-raad pleit voor een 'extra plus in het aanbod'. VO-raad en Platform tl willen eind 2010 een advies uitbrengen aan OCW voor het verzwaren van de eindtermen voor vmbo-tl, om de aansluiting met zowel havo als mbo te versoepelen. Intussen ligt er ook een wetswijziging die de slaagregeling aanscherpt voor alle onderwijstypen. Vanaf het schooljaar 2011/2012 geldt voor alle leerlingen dat het gemiddelde cijfer van de vakken van het centraal examen (CE) voldoende moet zijn.

Veel vmbo-scholen zijn op één of meer van de door de VO-raad genoemde punten zelf al actief. Het beeld is divers, iedere school kent eigen omstandigheden en kiest eigen prioriteiten. Deze brochure doet een handreiking aan scholen die (verdere) stappen willen zetten naar een betere aansluiting. Ook als er nieuwe stimuleringsregelingen en/of nieuwe eisen komen, moeten scholen hun eigen onderwijs vormgeven, binnen hun eigen mogelijkheden en op een manier die past bij de eigen onderwijsvisie. In het volgende hoofdstuk wordt een drietal scenario's geschetst.

3. Scenario's voor aansluiting

Er zijn verschillende manieren denkbaar om de aansluiting tussen vmbo-tl en havo te verbeteren. Op basis van hun eigen omstandigheden en eigen onderwijsvisie kunnen scholen organisatorische en onderwijskundige keuzes maken. In dit hoofdstuk worden drie scenario's geschetst voor maatregelen in de bovenbouw van de theoretische leerweg. Het gaat steeds om hoofdlijnen, binnen elk scenario kunnen op onderdelen nog weer verschillende keuzes gemaakt worden.

In beginsel zijn de scenario's voor leerjaar 3 en 4, al kunnen er redenen zijn om hier anders mee om te gaan. Als er bijvoorbeeld in leerjaar 1 en 2 gewerkt wordt met een dakpanklas vmbo-havo, ligt het niet voor de hand om direct in leerjaar 3 al weer te praten over het perspectief van havo. Extra vakken of een specifieke "havo-doorstroom-groep" komen dan waarschijnlijk pas in leerjaar 4 aan de orde. Ook zijn er scholen waar al vanaf leerjaar 1 een tl-klas is waarin leerlingen extra leerstof, extra vakken of projecten krijgen. Dit wordt vaak 'tl-plus'² genoemd. Hier is doorstroom naar havo veel meer in beeld, soms zelfs het uitgangspunt.

Van Esch en Neuvel (2007) kiezen in hun beschrijving van de aansluiting tussen vmbo en mbo voor vijf perspectieven:

- systeemtheoretisch perspectief
- inhoudelijk-programmatisch perspectief
- pedagogisch-didactisch perspectief
- perspectief van loopbaanoriëntatie en -begeleiding
- organisatiekundig en -cultureel perspectief.

Hierdoor geïnspireerd beschrijven wij de drie scenario's op de punten

- onderwijsinhoud
- pedagogisch-didactische aanpak
- LOB
- organisatie en cultuur.

Het systeemtheoretische perspectief laten wij buiten beschouwing, we gaan ervan uit dat de keuzen van scholen zich binnen het bestaande stelsel afspelen.

In het hierna volgende schema wordt een overzicht gegeven van de drie scenario's.

Vervolgens geven we kort aan wat de consequenties van de verschillende scenario's zijn voor het onderwijsprogramma voor leerlingen met mbo-ambitie.

² Er zijn ook scholen die de benaming 'tl-plus' gebruiken voor een ander onderwijsaanbod, bijvoorbeeld tl aangevuld met een beroepsgericht vak (als extra vak, dus geen gemengde leerweg).

Scenario's voor optimalisering van de aansluiting van vmbo-tl op havo

	Aparte klassen	Extra lessen	Individueel programma
	<i>Leerlingen kiezen (vanaf leerjaar drie) voor een doorstroomklas mbo of doorstroomklas havo.</i>	<i>Leerlingen met havo-ambitie en -potentie krijgen extra lessen in aparte uren.</i>	<i>Leerlingen met havo-ambitie en -potentie krijgen een ingedikt tl-programma en doen in de vrijgekomen tijd op havo gerichte leeractiviteiten.</i>
Onderwijsinhoud <i>Zie voor uitwerking voor verschillende vakken hoofdstuk 5</i>	Leerlingen in de havo-stroom krijgen een onderwijsprogramma dat zowel voorbereidt op het vmbo-tl-examen als toewerkt naar aansluiting op de havo-bovenbouw. Bij sommige vakken kunnen onderdelen worden toegevoegd die niet in het vmbo-examenprogramma voorkomen.	Leerlingen met havo-ambitie volgen naast het reguliere vmbo-programma een aanvullend aanbod dat gericht is op aansluiting op de havo-bovenbouw. Voor wiskunde wordt tijdig een havo-relevant programma aangeboden (zie hoofdstuk 5).	Bij leerlingen met havo-ambitie worden de keuzen voor het individuele leerprogramma zo gemaakt dat de leerling optimaal voorbereid wordt op de doorstroom naar havo. Bepaalde vmbo-tl-onderdelen worden ingedikt om ruimte te creëren voor specifieke programmaonderdelen en eventueel een extra vak.
	Eventueel kan de havo-ambitie invloed hebben op de keuze van (extra) examenvakken. (Zie 4.2)		
Pedagogisch-didactische aanpak	De gehele pedagogisch-didactische aanpak is in de havo-stroom gericht op optimale aansluiting bij de havo-bovenbouw.	In het aanvullende aanbod voor potentiële havo-doorstromers maken de leerlingen kennis met de in de havo-bovenbouw te verwachten pedagogisch-didactische aanpak.	De docent bepaalt in samenspraak met de leerling wat deze nodig heeft.
	Een optimale aansluiting op havo wordt bereikt door onder andere: <ul style="list-style-type: none"> ▪ havo-lesmateriaal te gebruiken; ▪ te zorgen voor grotere leerstofeenheden / opdrachten dan op vmbo gebruikelijk is; ▪ meer zelfstandigheid van de leerlingen te vragen bij het maken van opdrachten; ▪ de leerlingen meer zelf te laten plannen; ▪ striktere eisen te stellen. 		

<p>LOB</p>	<p>Aan het eind van het tweede leerjaar moet duidelijk zijn welke doorstroom het beste bij de leerling past. Hiervoor is een LOB-programma nodig in de onderbouw.</p> <p>In leerjaar 3 oriënteren de leerlingen zich in eerste instantie op havo en hbo én op mbo, om te checken of havo werkelijk de beste keuze is. Zo nodig kan een leerling nog overstappen naar de mbo-stroom.</p>	<p>In leerjaar 2 hoeft er nog geen keuze gemaakt te worden. Eventueel wordt al wel LOB aangeboden, zodat de leerling begint te zien welke doorstroom het beste bij hem past.</p> <p>In leerjaar 3 wordt gewerkt aan de vorming van beroepsbeelden en opleidingsbeelden van mbo en havo. Het moet duidelijk worden welke doorstroom de leerling ambieert (mbo of havo) en waar zijn capaciteiten liggen.</p>	
		<p>Het LOB-programma moet toewerken naar een tijdige (voorlopige) keuze voor mbo of havo. Leerlingen met havo-ambitie en -capaciteiten kunnen dan in de tweede helft van leerjaar 3 of aan het begin van leerjaar 4 starten met de extra lessen.</p>	<p>LOB en het individuele onderwijsprogramma zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In de loop van het derde jaar worden met individuele leerlingen afspraken gemaakt over op havo gerichte leeractiviteiten.</p>
	<p>Als de keuze voor havo duidelijk is, richt de oriëntatie zich verder op de vorming van een opleidingsbeeld en de keuze van een profiel. Daarvoor is ook oriëntatie op hbo-opleidingen nodig. De keuze voor een bepaald havo-profiel kan van invloed zijn op de keuze van examenvakken op het vmbo.</p> <p>Wel loopt het LOB-proces door en behoudt de leerling de mogelijkheid om zijn keuze bij te stellen.</p>		

Organisatie en -cultuur	De havo-stroom heeft een duidelijk havo karakter. Dit wordt o.a. bevorderd door: <ul style="list-style-type: none"> • leerlingen zo mogelijk op dezelfde locatie te huisvesten; • docenten aan zowel havo- als vmbo-klassen te laten lesgeven; • leerlingen van vmbo en havo met elkaar in contact te brengen. 	Er wordt zoveel mogelijk samengewerkt met havo, bijvoorbeeld door: <ul style="list-style-type: none"> • het aanvullende programma op de havo-locatie uit te voeren; • aanvullende lessen door havo-docenten te laten uitvoeren; • leerlingen van vmbo en havo met elkaar in contact te brengen. 	Er wordt samengewerkt met havo om de specifieke programma-onderdelen voor leerlingen met havo-ambitie vorm te geven. De vmbo-docenten kennen het havo-onderwijs (voor hun eigen vak) goed. Eventueel lopen de leerlingen voor bepaalde leeractiviteiten mee met havo-leerlingen.
--------------------------------	---	--	--

Consequenties voor leerlingen met mbo-perspectief

De scenario's die hierboven geschetst worden gaan over een optimale voorbereiding voor leerlingen die de ambitie en de capaciteiten hebben om door te stromen naar havo. Hoe ziet nu het programma eruit voor de leerlingen die door gaan stromen naar mbo?

In het eerste scenario zitten deze leerlingen in afzonderlijke klassen. Inhoudelijk gezien bereidt het onderwijsprogramma in de mbo-stroom voor op het vmbo-tl-examen. Eventueel kan een (extra) beroepsgericht vak gekozen worden. In het tweede scenario volgen de leerlingen met mbo-ambitie het reguliere vmbo-tl-programma, zonder extra lessen. In het derde scenario wordt het programma zo veel mogelijk toegesneden op de individuele leerlingen.

Een aantal pedagogisch-didactische keuzen is van belang voor een goede aansluiting op zowel havo als mbo. Dit geldt bij alle scenario's. Het gaat dan om zaken als:

- werken met grotere leerstofeenheden / opdrachten;
- grotere zelfstandigheid;
- zelf plannen van leeractiviteiten;
- samenwerken.

In het kader van LOB maken de leerlingen in de praktijk kennis met het mbo en hebben ze contact met mbo-studenten. Het is noodzakelijk dat de vmbo-docenten goed bekend zijn met de wereld van het mbo.

4. Keuzen van de school

4.1 Kiezen voor een scenario

De keuze die een school maakt voor één van de genoemde scenario's kan worden ingegeven door allerlei soorten argumenten. In de eerste plaats heeft men te maken met een aantal gegevens, omstandigheden waarin de school of de locatie verkeert. Deze zijn niet (zomaar) te beïnvloeden. Daarnaast is er de onderwijsvisie en de onderwijskundige inrichting van de school. Deze is, nemen we aan, na rijp beraad tot stand gekomen en is bij het kiezen van een scenario meestal ook een gegeven.

Hieronder wordt een aantal voorbeelden gegeven van vragen die spelen bij het kiezen van een scenario. Het keuzeschema op pagina 16 maakt dit verder inzichtelijk.

Omstandigheden

- Leerling populatie: gaan de meeste leerlingen van deze school/ afdeling naar havo of naar mbo, of is de verhouding ongeveer gelijk?
- Leerlingaantallen: zijn er genoeg leerlingen die kiezen voor mbo en voor havo om afzonderlijke klassen te kunnen maken?
- Schoolorganisatie: is er sprake van een scholengemeenschap vmbo-havo-vwo, van een scholengemeenschap vmbo-tl-havo-vwo, van een brede vmbo-school, van een categorale vmbo-tl/mavo?

Onderwijsvisie, onderwijskundige inrichting van de school

- Wordt vmbo-tl primair gezien als onderdeel in de beroepskolom of wordt vooral uitgegaan van het algemeen vormende karakter van vmbo-tl?
- Vindt men vroege determinatie wenselijk of acceptabel, of kiest men ervoor leerlingen zo lang mogelijk bij elkaar te houden?
- Bestaan er dakplanklassen (tl-havo) in leerjaar 1 en 2?
- Wordt er gewerkt met klassikaal onderwijs of met meer gedifferentieerd onderwijs?
- Wordt er gewerkt met een POP en individueel maatwerk?

Nadat er voor een bepaald scenario is gekozen, volgt de concrete vormgeving van het onderwijs. Het scenario geeft de grote lijn, het kader, maar hierbinnen zijn nog tal van organisatorische en onderwijskundige keuzen te maken.

Voor de organisatie is vooral van belang op welke wijze er wordt samengewerkt met het havo. Zijn er docenten die op zowel havo als vmbo-tl lesgeven? Spreken docenten van vmbo-tl en havo elkaar regelmatig, b.v. in vaksecties? Zitten de leerlingen van vmbo-tl en havo op dezelfde locatie?

Op de onderwijskundige keuzen wordt verder ingegaan in hoofdstuk 5.

	Aparte klassen	Extra lessen	Individueel programma
Leerlingpopulatie en -aantallen			
Er zijn ongeveer evenveel leerlingen met havo- en met mbo-ambitie en/of de beide groepen zijn groot genoeg voor afzonderlijke klassen.			
Er zijn weinig tl-leerlingen met havo-ambitie.			
Er zijn weinig tl-leerlingen met mbo-ambitie.			
Visie op vmbo-tl			
Vmbo-tl wordt primair gezien als onderdeel van de beroepskolom.			
Het algemeen vormende karakter van vmbo-tl staat voorop.			
Vroege determinatie of niet?			
De voorkeur van de school is om leerlingen vroeg voor te sorteren.			
De voorkeur van de school is om leerlingen zo lang mogelijk bij elkaar te houden.			
Onderwijsconcept			
De school maakt werk van gedifferentieerd onderwijs in heterogene groepen.			
De school biedt onderwijs klassikaal aan en houdt minder rekening met individuele verschillen tussen leerlingen.			
Inrichting van de school			
De school werkt met dakpanklassen tl-havo in leerjaar 1 en 2.			
Financiële middelen			
De school trekt weinig middelen uit voor de aansluiting tl-havo.			
De school kiest ervoor extra formatie in te zetten voor de aansluiting tl-havo.			

Meest passende scenario's

4.2 Kiezen voor een vakkenaanbod

Naast keuze voor een scenario kan een school leerlingen met havopotentie en -ambitie meer vakken aanbieden dan het aantal dat in het tl-examen wordt voorgeschreven. Een argument hiervoor is dat de betreffende leerlingen op deze wijze kunnen wennen aan de studielast van een havo-opleiding. Daarnaast kan een school extra vakken aanbieden om de leerlingen adequaat voor te bereiden op de profiel- en vrije vakken op de havo. Dit laatste is niet altijd noodzakelijk. Als leerlingen in de theoretische leerweg hun vakkenpakket slim kiezen en vervolgens op de havo bijpassende vakkeuzen doen, is het in veel gevallen niet nodig om in de theoretische leerweg extra vakken te volgen. In het onderstaande overzicht wordt aangegeven hoeveel *extra* vakken een tl-leerling uit een bepaalde sector zou moeten volgen om optimaal voorbereid te zijn op een bepaald examenprofiel op de havo. Een liggend streepje (–) betekent dat deze keuze wordt afgeraden. In bijlage 1 staat beschreven op basis van welke uitgangspunten en vakkenpakketten dit overzicht tot stand is gekomen en welke extra vakken het betreft.

		van sector					
		Techniek	Economie		Zorg & Welzijn		Landbouw
			met wiskunde	zonder wiskunde	met wiskunde	zonder wiskunde	
naar examenprofiel	N & T	0	0	–	0	–	0
	N & G	0	1	–	0	–	0
	E & M	1*	0	–	0	–	0
	C & M	2	1	1*	2	1	2

1 Als de havo-opleiding in de tweede fase startersvakken aanbiedt, die geen voorkennis vereisen, is aanbod van een extra vak niet noodzakelijk, mits de leerling op de havo een startersvak kiest.*

Uit het overzicht blijkt dat voor een optimale overgang naar het havo-examenprofiel C&M in bijna alle gevallen aanbod van één of meer extra vakken noodzakelijk is. De reden hiervoor is dat het C&M-profiel geen tl-equivalent kent.

5. Vakinhouden en didactische benadering in de scenario's

In dit hoofdstuk gaan wij in op de vraag hoe bij de vakken wiskunde, Nederlands en Engels invulling kan worden gegeven aan een goede aansluiting op havo. In 2008 is door SLO in samenwerking met Cito op hoofdpunten een vergelijking gemaakt van onderwijsprogramma's op vmbo-tl en havo. Naast de drie genoemde vakken zijn toen ook geschiedenis en nask1 meegenomen. Er zijn conclusies getrokken over de aansluiting en er zijn aanbevelingen gedaan. Dit alles is te vinden op de website van SLO. (<http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/>) Nu wordt voor wiskunde, Nederlands en Engels dieper ingegaan op de verschillen tussen vmbo-tl en havo (onderbouw en bovenbouw) en op geconstateerde deficiënties bij doorstromende leerlingen. Op basis daarvan worden aanbevelingen gedaan voor de invulling van het onderwijsprogramma bij de verschillende scenario's.

Bij een goede aansluiting gaat het naast de vakinhoudelijke kant nadrukkelijk ook om de pedagogisch-didactische benadering. Het is belangrijk om het onderwijs zo in te richten dat de leerlingen de vaardigheden ontwikkelen die nodig zijn voor het 'anders leren' in de havo-bovenbouw. Zoals gezegd zijn veel van die vaardigheden overigens ook noodzakelijk op het mbo. Op de SLO-site zijn suggesties te vinden voor het werken aan vaardigheden. (http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/theoretische_leerweg/doorstroom-tl-havo/00001/).

5.1 Wiskunde

Volgens het rapport van de Onderwijsraad ervaart twee derde deel van de havo-opleidingen tekorten rekenen-wiskunde onder leerlingen die uit vmbo afkomstig zijn. Het belangrijkste verschil tussen wiskunde in de theoretische leerweg en in de onderbouw havo wordt gevormd door het karakter van het vak. Wiskunde in de theoretische leerweg is in eerste aanleg een vak met een sterk vmbo-karakter. De nadruk ligt op het gebruiken van vooral rekenkundige en in mindere mate wiskundige vaardigheden in diverse probleemstellingen. Deze probleemstellingen kunnen tamelijk complex zijn. Een adequate karakterisering van het vak is geavanceerd rekenen, hoewel ook beheersing van vaardigheden op het gebied van tekenen en meten geëxamineerd worden. In termen van het Referentiekader rekenen is het examenprogramma wiskunde vmbo-tl een tamelijk nauwgezette implementatie van referentieniveau 2S. In havo is vooral sprake van kennis van en inzicht in de wiskunde als zelfstandig vakgebied, zoals dat tot uitdrukking komt in meer formele notaties, schrijfwijzen, begrippen en oplossingsmethoden en bovendien in redeneeropgaven. In feite is wiskunde in de onderbouw havo een wiskundevak, waar referentieniveau 2S deel van uit maakt. De insteek is echter vooral wiskunde. Daarnaast verschillen beide vakken van inhoud. Deze inhoudelijke verschillen zijn niet omvangrijk, maar kunnen niet genegeerd worden.

Analyse van verschillen

Om meer inzicht te krijgen in het karakterverschil en andere verschillen tussen beide vakken is het examenprogramma en –syllabus wiskunde vmbo-tl vergeleken met de voorkennisvereisten voor wiskunde A en B in de tweede fase havo. Deze voorkennisvereisten zijn onlangs door de vernieuwingscommissie wiskunde en SLO beschreven in het document *Overzicht tussendoelen wiskunde havo en vwo* (Bos e.a., 2010). Dit document bevat de leerdoelen die in de onderbouw van havo en vwo behaald moeten zijn om de wiskundevakken in de tweede fase zoals die met

ingang van 2014 worden aangeboden, te kunnen volgen. In het document wordt bij gelegenheid onderscheid gemaakt tussen wiskunde A en wiskunde B.

Analyse van het examenprogramma en -syllabus vmbo-tl en de tussendoelen havo brengt een aantal verschillen aan het licht. In het vervolg worden ze eerst per (sub)domein uit de onderbouw havo genoemd.

- **Subdomein A1: Vaktaal wiskunde.**
In de onderbouw havo dienen leerlingen passende vaktaal voor wiskunde begrijpen en gebruiken voor het ordenen van het eigen denken en voor uitleg aan anderen. In vmbo-tl is vaktaal enkel een communicatiemiddel.
- **Domein B: Getallen en variabelen.**
In de onderbouw havo vormen getallen een systeem met een eigen waarde. Getallen hebben eigenschappen, bijzondere kenmerken en notaties. Bovendien worden leerlingen geacht met deze getallen te kunnen rekenen. In vmbo-tl ligt de nadruk op het beschrijven van een praktische situatie met behulp van getallen en door middel van berekeningen probleemstellingen oplossen.
Daarnaast kent de onderbouw havo een aanzienlijk subdomein B3 Rekenen met variabelen met behulp van algebraïsche basisbewerkingen, zoals haakjes wegwerken, gelijksoortige termen samennemen en ontbinden in factoren. Voor wiskunde B wordt bovendien herkenning van het verschil van twee kwadraten als merkwaardig product noodzakelijk geacht. In vmbo-tl is rekenen met variabelen zo goed als afwezig.
Verder bevat dit domein een subdomein Tellen, waar leerlingen telproblemen dienen te analyseren door middel van schema's of uitschrijven. Dat zou in het tl-examen onder de exameneenheid Informatieverwerking en Statistiek uit het schoolexamen gerekend kunnen worden, maar de eindtermformulering bij deze exameneenheid geeft daar niet direct aanleiding toe.
- **Domein C: Verhoudingen.**
Hier zien we in de tussendoelen havo een tamelijk nauwgezette implementatie van rekenreferentieniveau 2S. Opvallend is dat in de tussendoelen daarnaast nog sprake is van het kansbegrip als voorbeeld van een verhouding. Dat ontbreekt in het examenprogramma vmbo-tl, tenzij een school dit ondergebracht heeft in de schoolexameneenheid Informatieverwerking en statistiek.
- **Domein D: Meten en Meetkunde.**
In dit domein zijn de verschillen minder sterk. Het examenprogramma vmbo-tl kent een exameneenheid Meetkunde, die veel overeenkomsten kent met dit domein. Een klein verschil is dat havo-leerlingen omtrek-, oppervlakte- en inhoudsformules van vlakke en ruimtelijke figuren dienen te kennen, terwijl tl-leerlingen de meerderheid van deze formules op het examen verstrekt wordt.
- **Domein E: Verbanden en formules.**
In dit domein zijn de verschillen aanzienlijk. Het karakterverschil tussen beide vakken komt tot uiting in het beeld dat leerlingen geboden wordt van wiskundige verbanden. In havo zijn wiskundige verbanden zelfstandige objecten met een aantal representatievormen. Dat blijkt uit tussendoelen als: in staat te zijn het effect van een verschuiving of vermenigvuldiging van de grafiek van een (wiskunde A: alleen lineair en kwadratisch) verband op zijn formule te beschrijven, redeneren over verbanden op basis van zijn grafiek, tabel of formule en het herkennen van standaardverbanden aan de hand van een of meer formules. Tl-leerlingen kennen wel de representatievormen van wiskundige verbanden, maar hoeven een verband

niet als een zelfstandige entiteit te kennen.

Een andere uiting van het karakterverschil tussen tl- en havo-wiskunde doet zich voor rondom het oplossen van vergelijkingen. In vmbo-tl wordt in de correctievoorschriften van de examens inklemming van de oplossing akkoord bevonden, maar in de tussendoelen havo worden standaardoplossingsmethoden uit de wiskunde in veel gevallen expliciet genoemd.

Een belangrijk verschil in vakinhoud is dat in havo sprake is van kwadratische verbanden in de volle breedte, terwijl in de examensyllabus vmbo-tl dit soort verbanden beperkt zijn tot de vorm $y = ax^2 + c$ en een voorbeeld vormen van machtsverbanden. Opvallend is overigens wel dat kwadratische verbanden van de vorm $y = ax^2 + bx + c$ wel voorkomen in sommige tl-examens en dat op deze examens bovendien gevraagd wordt naar specifieke eigenschappen van de grafiek van dergelijke verbanden, waarvan dan wel een schets gegeven is (in het bijzonder: de symmetrie van een parabool). Verder worden havoleerlingen geacht in staat te zijn een formule bij een exponentieel verband op te stellen; tl-leerlingen hoeven dergelijke formules alleen te herkennen, gebruiken en "ontleden".

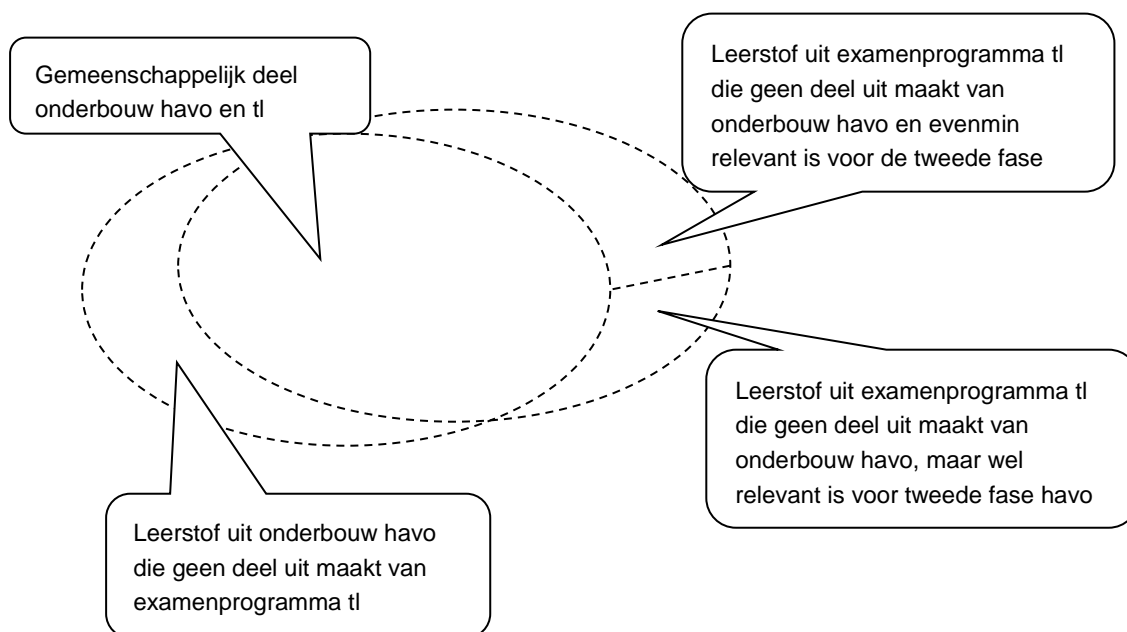
- Domein F: Informatieverwerking en onzekerheid.
Dit domein kent als tegenhanger in het examenprogramma vmbo-tl de exameneenheid Informatieverwerking en statistiek. Deze exameneenheid maakt deel uit van het schoolexamen en biedt als gevolg daarvan de school ruimte voor eigen invulling. De eindtermen van het tl-examenprogramma schrijven enkel voor dat een leerling informatie kan verzamelen, weergeven en analyseren met behulp van grafische voorstellingen en daarbij statistische representatievormen en grafieken kan hanteren en op basis hiervan verwachtingen uitspreken en conclusies trekken. Dit komt grotendeels overeen met de tussendoelen voor havo met uitzondering van het kansbegrip, dat in de tussendoelen genoemd wordt.

Het rapport van de Onderwijsraad vermeldt dat havo-opleidingen vooral tekorten onder vmbo-leerlingen constateren in de categorie Getallen en bewerkingen, alsmede met betrekking tot rekenmachinevaardigheid, algebraïsche vaardigheden en inzicht. Dat strookt met bovenstaande analyse.

Het examenprogramma wiskunde voor vmbo-tl kent enkele onderwerpen die in de tussendoelen voor havo niet relevant geacht worden:

- tl-leerlingen dienen zich als onderdeel van het schoolexamen te oriënteren op leren en werken; dit ontbreekt in de tussendoelen havo;
- tl-leerlingen dienen gebroken verbanden van de vorm $y = \frac{a}{x}$ en periodieke verbanden te herkennen en gebruiken. Herkennen en gebruiken is hier vooral gericht op het tekenen van een grafiek op basis van een tabel en van periodieke verbanden enkele begrippen herkennen en bezigen. In de tussendoelen is enkel sprake van redeneren over specifieke verbanden, waaronder die welke betrekking hebben op omgekeerde evenredigheid. De betreffende eindtermen uit het tl-examen zijn voor de tweede fase van havo zeker relevant.
- tl-leerlingen dienen als onderdeel van het schoolexamen een graaf kunnen hanteren. Grafen komen in de tussendoelen havo niet voor en zijn voor de tweede fase havo minder relevant.

De inhoudelijke verschillen kunnen als volgt in beeld gebracht worden.

Figuur 1: Relatie tussen examenprogramma wiskunde vmbo-tl en onderbouwstof havo

Overwegingen ten aanzien van de aansluiting wiskunde tl-havo

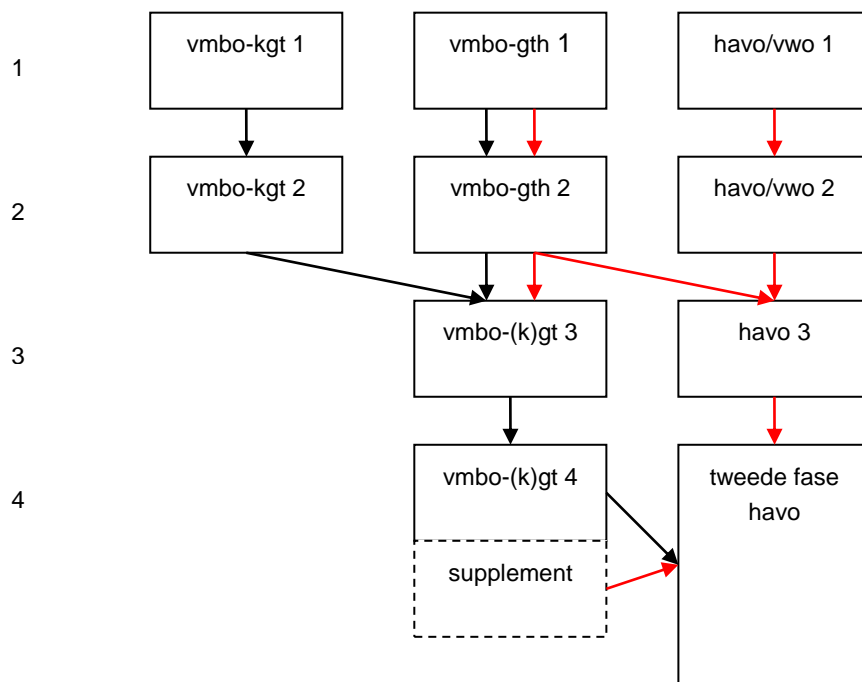
Volgens het rapport van de Onderwijsraad bieden nagenoeg alle havo-opleidingen die tekorten op het gebied van rekenen-wiskunde in hun vmbo-instroom constateren, deze leerlingen aanvullende onderwijsvoorzieningen. Ongeveer twee derde deel van deze opleidingen ziet effect van deze voorzieningen, een derde deel blijkt effecten nog niet te kunnen waarnemen en slechts een beperkte minderheid ziet geen effect. Het heeft er de schijn van dat aanvullende onderwijsvoorzieningen in de havo effectief kunnen zijn.

Tl-leerlingen met vervolgbestemming havo en met de ambitie een wiskundevak te kiezen, dienen het karakterverschil en de inhoudelijke verschillen tussen vmbo-tl en onderbouw havo te overbruggen, ook als ze opteren voor wiskunde A. Overbrugging van dit karakterverschil vergt van een leerling dat hij de stap zet van "geavanceerd rekenen" naar wiskunde. Deze stap kost doorgaans nogal wat tijd. Als een leerling deze stap heeft weten te zetten, kost overbrugging van de inhoudelijke verschillen relatief weinig tijd en inspanning. Van enkel een kortlopend overbruggingstraject mag in het algemeen weinig succes verwacht worden.

De meest vergaande oplossing is gelegen in het stelsel en bestaat uit gelijktrekking van het examenprogramma vmbo-tl met de tussendoelen havo. Zolang daar geen sprake van is, ligt oplossing van het aansluitingsprobleem op het bord van de school dan wel de leerling. De wiskundemethoden kunnen daarin behulpzaam zijn.

Wiskundemethoden

De drie grote wiskundemethoden voor het voortgezet onderwijs kennen elk in meer of mindere mate voorzieningen ten behoeve van doorstromers van vmbo-tl naar havo. Globaal gezien kennen de drie methoden de onderstaande opbouw. De zwarte pijlen geven een studieroute aan naar het tl-examen en de rode pijlen beschrijven routes naar de tweede fase havo. Hoe roder een studieroute is, des te meer havo-karakter de route kent.

Figuur 2: Opbouw lesmethoden wiskunde vmbo-tl en havo

In de gth-delen van de methoden wordt in meer of mindere mate aangegeven welke leerstof tot havo dan wel vmbo-tl behoort of gemeenschappelijk is. De meerderheid van de leerstof in de methoden blijkt gemeenschappelijk te zijn. De havo-stof in de gth-delen behelst in elk van de drie methoden ten minste het rekenen met variabelen, ontbinden in factoren en oplossen van kwadratische vergelijkingen. Slechts één van de drie methoden kent verder een supplement gt 4 → tweede fase havo, zoals die in de figuur is weergegeven.

Havo-potentie van leerlingen

In elk van de drie scenario's is de vraag aan de orde welke leerlingen beschikken over voldoende havo-potentie voor wat betreft wiskunde. Leerlingen volgen in de theoretische leerweg wiskundelessen en geven in toetsen of anderszins blijk van hun mate van beheersing van wiskundeleerdoelen. In elk van de scenario's moet op een bepaald moment – meestal aan het einde van de onderbouw – duidelijk worden dat een leerling de ambitie en potentie heeft om na de theoretische leerweg door te stromen naar havo. De school staat voor de opdracht een leerling bij gebleken geschiktheid te wijzen op deze mogelijkheid en hem – afhankelijk van zijn keuze – onderwijs aan te bieden dat adequaat voorbereid op de tweede fase van havo. Ze kan zich daarbij de vraag stellen op basis waarvan ze kan vaststellen of een leerling over havo-potentie beschikt. Het antwoord op deze vraag kan per schoolvak verschillen. In de volgende alinea's wordt het wiskundeperspectief belicht.

In het algemeen zal een school goede toets resultaten voor wiskunde als een aanwijzing beschouwen voor havo-potentie van een leerling. Overigens zijn goede wiskunderesultaten geen noodzakelijke voorwaarde. Ook zonder adequate beheersing van wiskundeleerdoelen kan een leerling naar havo doorstromen. Het verdient in dat geval wel aanbeveling geen wiskunde A of B in het havo-examenpakket op te nemen – en als noodzakelijk gevolg daarvan het havo-profiel Cultuur & Maatschappij te kiezen.

Goede wiskunderesultaten zijn evenmin voldoende voorwaarde voor welslagen van een leerling bij wiskunde A of B. Omdat wiskunde in vmbo-tl van karakter verschilt ten opzichte van wiskunde in de havo, geven goede wiskunderesultaten een aanwijzing dat een leerling het 'geavanceerd rekenen', maar niet noodzakelijk de 'wiskunde' goed beheerst. Als de school enkel op basis van tl-resultaten havo-potentie voor wiskunde van een leerling wil inschatten, dan verdient het aanbeveling deze inschatting vooral te baseren op de leerling resultaten bij de exameneenheden Algebraïsche verbanden, Meetkunde en Geïntegreerde Wiskundige Activiteiten. Een alternatief is om leerlingen vanaf het eerste leerjaar combinatielessen tl/havo voor wiskunde aan te bieden. Leerlingen die op de specifieke havo-onderdelen in deze lessen goede toets resultaten behalen, geven blijk van havo-potentie. De drie grote lesmethoden brengen voor de eerste twee leerjaren combinatiepakketten uit, die zich goed lenen voor deze mogelijkheid.

Wiskunde in elk van de drie scenario's

In elk van de drie scenario's dringt de vraag zich op welke onderwijsinhoud geschikt is voor (extra) havo-wiskundelessen. In elk van de drie scenario's wordt aanbevolen om prioriteit te geven aan de (sub)domeinen B3 Rekenen met variabelen en E Verbanden en formules. Bij het domein E Verbanden en formules gaat het er vooral om dat leerlingen leren verbanden te beschouwen als zelfstandige wiskundige objecten en het kunnen oplossen van vergelijkingen en ongelijkheden met min of meer generieke oplossingsmethoden. Aanvullende onderwerpen als kwadratische verbanden uit subdomein E4 kunnen het beste nadien aangeboden worden. Dat geldt ook voor andere kleinere onderwerpen die niet in het tl-examenprogramma wiskunde voorkomen maar wel relevant zijn voor havo. In de exameneenheid Informatieverwerking en statistiek kan voor leerlingen met havo-ambitie en –potentie ook enige aandacht geschonken worden aan het kansbegrip.

Wiskunde in het scenario 'Aparte klassen'

In dit scenario kunnen leerlingen twee jaar lang toewerken naar de tweede fase van havo. Ook als hen in de onderbouw van vmbo-tl enkel tl-onderwerpen zijn aangeboden, biedt een periode van twee jaar naar alle waarschijnlijkheid voldoende gelegenheid om leerlingen adequaat voor te bereiden op de havo-wiskunde van de tweede fase.

Wiskunde in het scenario 'Extra lessen'

De mate waarin extra lessen wiskunde in dit scenario voor de betreffende doelgroep succesvol zijn, hangt af van het moment in de schoolloopbaan vanaf wanneer ze worden aangeboden. Aanbevolen wordt extra wiskundelessen niet later aan te bieden dan bij aanvang van het vierde leerjaar.

Wiskunde in het scenario 'Individueel programma'

Scholen die het scenario "Individueel programma" kiezen, zien zich voor de taak gesteld het tl-programma wiskunde in te dikken, zodat er ruimte vrijkomt voor bovenstaande onderwijsinhouden. Daartoe staat de school een aantal mogelijkheden ter beschikking:

- beperking van de hoeveelheid herhalingsstof in de hogere leerjaren van de theoretische leerweg;
- beperking van de hoeveelheid leerinhouden bij onderwerpen uit het schoolexamen.

Zie ook : http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/theoretische_leerweg/doorstroom-tl-havo/

5.2 Nederlands

De eindtermen voor Nederlands zijn in de examenprogramma's zo globaal geformuleerd dat daaruit geen aanwijzingen naar voren komen over hiaten die zich zouden kunnen voordoen bij de overstap van vmbo-tl naar havo. Toch komt uit onderzoeken steeds weer naar voren dat er door scholen wel hiaten geconstateerd worden bij doorstromende leerlingen. Dat is overigens ook het geval bij leerlingen die doorstromen naar mbo. In deze paragraaf gaan we eerst nader in op de geconstateerde deficiënties. Daarna zullen we bekijken welke oplossingen er gezien worden door verschillende partijen. Tenslotte gaan we na hoe in het vmbo-tl bij de verschillende scenario's gewerkt kan worden aan verbetering van de aansluiting.

Deficiënties

Uit het onderzoek dat Hofman e.a. in 2009 uitvoerden voor de Onderwijsraad, blijkt dat 30% van de havo's aangeeft tekorten te signaleren voor Nederlands bij leerlingen uit vmbo-tl. Ook uit het onderzoek van de VO-Raad (2010) komt de slechte vakinhoudelijke aansluiting tussen vmbo-tl en havo als grootste knelpunt naar voren. Het betreft dan de drie zogenoemde kernvakken rekenen/wiskunde, Nederlands en Engels.

Opvallend is dat ook voor de aansluiting tussen vmbo-tl en mbo het ontbreken van vakinhoudelijke aansluiting als knelpunt genoemd wordt. Weliswaar geven de respondenten van de VO-Raad aan dat het ontbreken van een goed beroepsbeeld en de slechte aansluiting in pedagogisch-didactische benadering grotere knelpunten zijn, maar ook hier wordt de inhoudelijke aansluiting als problematisch ervaren. Bij het onderzoek van Hofman e.a. (2009) geeft maar liefst 90% van de respondenten aan dat er problemen zijn in de aansluiting tussen vmbo-tl en mbo voor Nederlands.

Hieronder gaan we nader in op de gesignaleerde deficiënties.

In Hofman e.a. (2009) worden overzichten gegeven van de onderdelen van Nederlandse taalvaardigheid waarop de meeste problemen worden gesignaleerd. Hieronder worden de (afgeronde) percentages van de respondenten weergegeven die dit onderdeel genoemd hebben als problematisch. Men kon meerdere onderdelen noemen.

Specifieke tekorten bij Nederlands bij leerlingen uit vmbo-tl			
Genoemd door havo's	%	Genoemd door mbo's	%
Begrijpend lezen	66	Spelling	89
Woordenschat	59	Woordenschat	78
Grammatica	59	Grammatica	78
Leesvaardigheid	54	Begrijpend lezen / leesvaardigheid	67
Spelling	46	Schrijfvaardigheid	67

Wat direct opvalt is dat de mbo's meer problemen signaleren bij t'ers dan de havo's. Opvallend is ook dat door havo's begrijpend lezen als grootste probleem wordt genoemd, terwijl op het mbo de meer 'technische' aspecten van taalvaardigheid zwaar worden benadrukt. Bij de introductie van competentiegericht onderwijs is voor het mbo een veel meer functionele, communicatieve benadering van taalvaardigheid gepropageerd. Toch staan voor de ondervraagde docenten kennelijk hiaten in deze 'technische' kennis en vaardigheden het duidelijkst op het netvlies. Dit zijn natuurlijk zaken die relatief makkelijk te meten of te diagnosticeren zijn. Intussen is begrijpend lezen wel volgens twee derde van zowel de havo- als de mbo-respondenten een probleem.

SLO en Cito hebben in 2008 de onderwijsprogramma's Nederlands van vmbo-tl en havo vergeleken. De belangrijkste conclusies zijn hier:

- schrijf- en leesopdrachten op de havo zijn groter en complexer;
- er worden over het algemeen hogere eisen gesteld aan taalgebruik op de havo dan op het vmbo (correctheid, spelling, woordenschat, samengestelde zinnen);
- naar alle waarschijnlijkheid zullen leerlingen in de tl over het algemeen meer dan voldoende beheersing hebben in kijken en luisteren; (...)
- tl-leerlingen kunnen wat betreft schriftelijke vaardigheden moeite hebben met de vrijere toepassing van taal in bijvoorbeeld schriftelijke werkstukken zoals het schrijven van artikelen, betogen, verhalen, brieven.

Het signaleren van verschillen zegt natuurlijk op zich nog niet dat leerlingen de stap van vmbo-tl naar havo niet aankunnen. Toch is de boodschap wel dat het verstandig is leerlingen hier beter op voor te bereiden.

In contacten met docenten is ons gebleken dat begrijpend lezen en woordenschat relatief vaak genoemd worden als struikelblokken voor tl'ers die doorstromen naar havo. Leesvaardigheid is direct van belang voor het volgen van het onderwijs en problemen met begrijpend lezen worden dan ook door docenten van alle vakken gesignaleerd. Woordenschat is voor begrijpend lezen een essentiële voorwaarde. Overigens geldt ook hier dat vanuit het mbo dezelfde geluiden komen.

De tekorten die door havo en mbo genoemd worden, komen voor een groot deel overeen. Toch zijn de invulling van het vak Nederlands en de eisen waaraan leerlingen moeten voldoen, niet helemaal gelijk. Op het mbo spelen de eisen vanuit het beroep een belangrijke rol. Studenten doen in de toekomst op het mbo daarnaast een algemeen centraal examen Nederlands. De minister wil dat de centrale examens van mbo en havo zoveel mogelijk overeenkomen. Maar mbo-studenten moeten daarnaast bewijzen dat ze beschikken over de specifieke taalvaardigheden die in de beroepscontext vereist zijn. Een deel van de lessen Nederlands is daarop gericht. Bij het domein lezen wordt in het mbo het subdomein Fictionele, narratieve en literaire teksten weggelaten. In het havo is het lezen van fictie (literatuur) wel onderdeel van het examen. Dat is ook op het vmbo het geval en scholen geven niet aan dat hier een aansluitingsprobleem ligt.

Overheidsbeleid

De VO-Raad (2010) adviseert om de programmatische aansluiting van vmbo-tl op havo en mbo te verbeteren door opwaarderen van de kernvakken Nederlands, wiskunde en Engels. Deze vakken zijn belangrijk voor het volgen van vervolgoopleidingen en daarnaast ook voor het functioneren in de maatschappij. Dit advies zal door de VO-Raad in samenspraak met het Platform TL verder uitgewerkt worden in een voorstel aan OCW, dat de eindtermen vaststelt.

De noodzaak tot verhogen van de beheersingsniveaus van taal en rekenen over de hele linie wordt de laatste jaren breed onderschreven. In 2010 zijn de Referentieniveaus taal en rekenen van kracht geworden. Belangrijkste doelen van het vaststellen van deze referentieniveaus waren een algemene niveauverhoging voor taal en rekenen en een betere aansluiting tussen onderwijssectoren.

Voor het vmbo is als eindniveau niveau 2F vastgesteld, voor havo en voor mbo-4 niveau 3F. De overheid gaat de referentieniveaus wettelijk verankeren. De referentieniveaus worden ijkpunt voor de eindexamenprogramma's Nederlands in het voortgezet onderwijs. Het mbo krijgt afzonderlijke examinering voor Nederlands, naast de examinering voor het beroep.

In 2010 is door SLO onderzocht hoe de examenprogramma's Nederlands zich verhouden tot de referentieniveaus. Geconcludeerd is dat het referentiekader taal voor een groot deel het

schoolvak Nederlands omvat. Er zijn geen grote afwijkingen in niveaus gevonden. Dat betekent dat het eindexamen vmbo-tl ook nu al ongeveer op niveau 2F ligt.

Leerlingen die van vmbo-tl doorstromen naar havo of mbo-4, moeten binnen twee jaar niveau 3F hebben bereikt. Dat is een behoorlijke stap, vanaf het vmbo-examen op niveau 2F. Het aanscherpen van de eindtermen voor vmbo-tl zou kunnen inhouden dat het examen op een iets hoger niveau komt te liggen dan 2F. Hier is op dit moment (eind 2010) nog geen duidelijkheid over.

Werken aan aansluiting

In afwachting van eventuele overheidsmaatregelen speelt voor vmbo-scholen nu de vraag hoe zij hun leerlingen zo goed mogelijk kunnen voorbereiden op vervolgopleidingen. Uit het bovenstaande blijkt dat zowel voor degenen die doorstromen naar havo als voor degenen die naar het mbo gaan, een goede taalvaardigheid essentieel is en dat in beide schooltypen geconstateerd wordt dat een aanzienlijk aantal leerlingen bij aanvang van de vervolgopleiding tekorten heeft. Het is dus verstandig voor vmbo-tl's om er een schepje bovenop te doen voor Nederlands. Voor alle leerlingen is het goed om zonder 'tekorten' te beginnen aan hun vervolgopleiding. Bovendien is taalvaardigheid ook heel belangrijk voor het succesvol volgen van een opleiding. In termen van referentieniveaus: het is aan te raden dat de leerlingen verder komen dan niveau 2F.

Begrijpend lezen, en daarmee samenhangend een voldoende woordenschat, zijn in het bijzonder van belang. Dat speelt des te meer omdat vaak blijkt dat studieteksten waarmee leerlingen worden geconfronteerd, boven het niveau liggen dat de leerlingen voor Nederlands moeten behalen in havo en mbo (niveau 3F). Zoals door Cito en SLO al is aangegeven, is het goed leerlingen op het vmbo al te laten wennen aan langere teksten en grotere en complexere opdrachten. Dit laatste geldt ook voor schrijven: geef leerlingen grotere opdrachten, waarbij zij meer vrij zijn om zelf een invulling te geven aan het schrijfproduct.

De laatste tijd zijn er geluiden dat leerlingen die net van het basisonderwijs komen, soms beter spellen dan leerlingen in het vo of mbo. Kennelijk wordt dat wat zij geleerd hebben in het basisonderwijs, daarna onvoldoende onderhouden. Ook hier ligt een opdracht voor het vmbo. Niet alleen mbo's klagen over de taalvaardigheid van hun leerlingen, ook vanuit het hbo klinken deze geluiden. Voor t'ers met ambitie is het dus zaak hun taalvaardigheid goed te onderhouden en verder uit te breiden.

Overigens: ook voor havisten is de stap van klas 3 naar klas 4 soms groot. In de bovenbouw wordt echt anders gewerkt en daar moeten havoleerlingen aan wennen. Het is goed dat docenten in havo-4 zich realiseren dat zij beide groepen, vmbo'ers en havisten, 'op weg moeten helpen'. Op veel scholen is men zich hier wel van bewust. In het onderzoek van Hofman e.a. (2009) geeft 85% van de ondervraagde scholen aan dat er activiteiten zijn voor het voorkomen of repareren van tekorten op het gebied van Nederlands.

Nederlands in de scenario's

Hoe kan in de diverse scenario's omgegaan worden met Nederlands? We geven hierboven aan dat het voor Nederlands niet zozeer aan de orde is om de leerlingen met havo-ambitie op een hoger niveau te brengen dan de leerlingen die naar het mbo gaan. In beide onderwijstypen is het van belang dat de leerlingen goed taalvaardig zijn. Scholen zullen moeten werken aan het verhogen van het rendement van de lessen Nederlands en ook meer aandacht moeten hebben voor taal bij andere vakken (taalbeleid).

Natuurlijk is het wel motiverend voor leerlingen om alvast opdrachten tegen te komen die lijken op de opdrachten die zij in het vervolgonderwijs tegenkomen, of daaruit afkomstig zijn. Hoe dat aangepakt kan worden bij de drie scenario's geven wij hier kort aan.

Nederlands in het scenario 'Aparte klassen'

Als met aparte klassen gewerkt wordt, is het een goed idee om de leerlingen in de 'havo-stroom' op het vmbo al te laten wennen aan teksten en opdrachten voor lezen en schrijven zoals zij die op het havo gaan tegenkomen. Deze kunnen afkomstig zijn uit leerboeken voor havo-3, waardoor de leerlingen als het ware een gelijke start krijgen met de havisten, of uit havo-4, waardoor zij een voorproefje krijgen van wat hen te wachten staat. De docent kan met hen in gesprek gaan over de verschillen met wat zij op het vmbo gewend zijn en over de manier waarop zij deze opdrachten kunnen aanpakken. Het is immers niet alleen de onderwijshoud die verandert in havo-4, maar juist ook de pedagogisch-didactische aanpak. Confronteer leerlingen dus niet alleen met andere opdrachten, maar schenk ook expliciet aandacht aan de manier van leren, met langere teksten, minder gedetailleerde instructie en meer zelfstandig werken. Het is zinvol om naast teksten en opdrachten van het vak Nederlands ook aandacht te besteden aan teksten en opdrachten van andere vakken. Ook hier worden hogere eisen gesteld aan de leerlingen dan op het vmbo: langere en complexere studieteksten, grotere opdrachten die meer zelfstandig gemaakt moeten worden.

In de klassen die voorbereiden op doorstroom naar mbo kan op een vergelijkbare manier te werk worden gegaan.

Nederlands in het scenario 'Extra lessen'

Als er extra lessen Nederlands worden gegeven aan leerlingen met havo-ambitie, is het zinvol om daarin aandacht te schenken aan begrijpend lezen, met behulp van teksten van het havo.³ Dit kunnen teksten uit methodes Nederlands zijn, maar het is zeker zo belangrijk om te werken met teksten uit andere vakken. Hierbij is ook aandacht nodig voor de manier van werken en leren op het havo, zoals hierboven al omschreven. Daarnaast is aandacht voor spelling en grammatica nuttig.

Nederlands in het scenario 'Individueel programma'

Een individueel programma biedt de gelegenheid om iedere leerling te geven wat hij nodig heeft, dat geldt ook voor het op niveau brengen voor Nederlands. Er kan gedifferentieerd worden door de ene leerling meer oefening en/of ondersteuning te geven dan de andere, en door de keuze van teksten en opdrachten waarmee gewerkt wordt te laten aansluiten bij of te ontlenen aan de door de leerling gekozen vervolgopleiding.

Bij alle scenario's is voor een goede invulling van het programma contact met de vervolgopleidingen noodzakelijk; een goede gelegenheid voor docenten om nader in gesprek te gaan over de aansluiting en over de manier waarop leerlingen voorbereid worden op het vmbo én opgevangen worden op havo en mbo. Want zoals een vmbo-docent opmerkte: "Als het lastig is om van de stoep in de bus te stappen, kun je de stoep verhogen, maar ook de bus een beetje verlagen."

5.3 Engels

Zijn er hiaten die zich voordoen bij de overstap van vmbo-tl naar havo als het gaat om het vak Engels? De onderzoeksgegevens over de problemen die tl-leerlingen die doorstromen naar de havo zouden ervaren met het vak Engels, zijn niet eenduidig. Of extra aanbod voor Engels, in welk scenario dan ook, noodzakelijk zou zijn om de kansen op succes op de havo te vergroten is dus niet aan te tonen.

³ De SLO-publicatie *Beter Lezen* beschrijft de ervaringen met een leestraject voor doorstroom tl-havo op CSG Het Noordik in Almelo.

Hieronder gaan we eerst in op onderzoek naar deficiënties bij de overgang tussen vmbo-tl en havo. Daarna trekken we conclusies over de vraag of het nodig is, in welk scenario dan ook, om extra aandacht te besteden aan Engels.

Deficiënties of voorsprong?

In het advies Examens in het vmbo (Onderwijsraad, 2009) is sprake van onderzoek waaruit blijkt dat havo-leerlingen afkomstig uit de tl voor Engels significant beter scoren dan de overige havisten: 'De vmbo-leerlingen blijken gemiddeld iets lager te scoren op het centraal examen voor Nederlands en wiskunde, maar doen het iets beter bij het centraal examen Engels. Hetzelfde beeld komt terug bij de samengestelde eindcijfers van het examen havo.' Uit ander onderzoek, onder andere ook van de Onderwijsraad (Hofman e.a., 2009), blijkt echter dat havo-opleidingen bij de instroom vanuit tl bij Engels wel deficiënties ervaren (20% van de havo-opleidingen), weliswaar minder dan bij wiskunde en Nederlands (respectievelijk 66 en 29%).

Mogelijk zien havo-opleidingen de kennis en vaardigheid van instromende tl'ers als deficiënter dan uit de eindexamencijfers blijkt? Het is de vraag hoe deze tegenstrijdige uitkomsten te verklaren zijn.

Geconstateerde deficiënties

Als er door havo-instellingen tekorten gevonden worden, om welke tekorten gaat het dan? In bovengenoemd onderzoek naar deficiënties is gekeken naar woordenschat, grammatica, begrijpend lezen, spelling, schrijfvaardigheid, leesvaardigheid, spreekvaardigheid. Instromers vanuit het vmbo-tl hebben volgens dit onderzoek voornamelijk problemen met grammatica en in wat mindere mate met begrijpend lezen, woordenschat en schrijfvaardigheid. De percentages zien er als volgt uit:

Grammatica	82,1%
Begrijpend lezen	57,1%
Woordenschat	50%
Schrijfvaardigheid	50%
Leesvaardigheid	39,3%
Spelling	35,7%
Spreekvaardigheid	17,9%

Kennelijk stellen havo's tijdens de opleiding bepaalde eisen aan bovengenoemde vaardigheden en hanteren ze daarbij normen die niet overeenkomen met de exameneisen, anders zou het examensucces van ex-tl'ers niet te verklaren zijn.

Opvallend is overigens dat er een discrepantie is tussen de bovengenoemde onderzochte aspecten en de eindtermen die voor Engels gelden. Zo bestaan er bijvoorbeeld helemaal geen eindtermen voor woordenschat, grammatica en spelling. De vraag is waarom het onderzoek niet uitgegaan is van de eisen zoals deze daadwerkelijk in de examenprogramma's worden gesteld.

Examenprogramma's

Uit de vergelijking van de examenprogramma's vmbo-tl en havo die Cito en SLO in 2008 hebben uitgevoerd, worden de volgende conclusies over de aansluiting getrokken:

- Tl-leerlingen komen in het vmbo niet hoger dan niveau A2. Een deel bereikt (delen van) B1. In ieder geval worden delen van B1 gehaald voor leesvaardigheid en ook voor luistervaardigheid. De weg naar B1 die zich op havo afspeelt is beduidend intensiever.
- 'Conclusies trekken m.b.t. intenties, opvattingen en gevoelens van auteur' vergt een behoorlijke taalvaardigheid, dicht tegen niveau B2 aan. Toch kan ook GT dit tot op zekere hoogte (makkelijk B2 niveau), maar B2 is te hoog over het algemeen.

- TI-leerlingen hebben vaak wel een leesdossier met al dan niet fictieteksten samengesteld op vmbo, maar zijn daarbij hoogstens ten dele met literatuur bezig geweest.

De constatering dat de weg naar B1 op de havo intensiever is, lijkt meer een constatering te zijn die voor de havo-leerweg in het algemeen geldt, in vergelijking met de tl-leerweg; gezien de havo-examenresultaten is het geen noodzaak om hier al op het vmbo op in te spelen. In de opgaven van het CSE (leesvaardigheid) wordt het aspect 'Conclusies trekken m.b.t. intenties, opvattingen en gevoelens van auteur' geëxamineerd, maar gezien de resultaten levert dit de tl'er geen problemen op. Ook het feit dat er op vmbo weinig aan literatuur wordt gedaan hoeft geen hiaat te vormen.

Bekijken we bovenstaande gegevens, dan lijkt het er op dat de havo-*instellingen* andere eisen stellen aan de instromers dan het havo-*examen*.

Leerlingen die instromen vanuit de tl, hebben als ze havo-examen doen een jaar langer Engels gehad dan de havisten, en ze hebben ervaring opgedaan met een soortgelijke examenvorm. Dit zou mogelijk hun voorsprong op de havisten kunnen verklaren.

Het vak Engels nader beschouwd

Biedt nadere beschouwing van het vak Engels meer helderheid?

Voor het hele voortgezet onderwijs geldt dat de relatie tussen de leermaterialen en lespraktijk voor Engels enerzijds en het eindexamenprogramma Engels anderzijds op het eerste gezicht niet in alle opzichten zo gemakkelijk is te leggen. Zelfs de relatie tussen het PTA van veel scholen en het examenprogramma is niet altijd helder.

De examenprogramma's Engels havo en vwo zijn vanaf 2007 gekoppeld aan het Europees Referentiekader (ERK). Hierdoor zijn de globaal geformuleerde eindtermen voorzien van niveauaanduidingen. Hierbij is mede gebruik gemaakt van het document Taalprofielen (Liemberg en Meijer, 2004).

De koppeling van de examenprogramma's aan het ERK is voor een groot deel uitgevoerd op basis van *examenopgaven* en niet op basis van het *examenprogramma*. Een dergelijke analyse geeft dan per opleidingsniveau een bepaalde range van ERK-niveaus te zien. Zo bevinden de examenopdrachten voor vmbo-tl zich voor alle vaardigheden op A2-niveau, behalve voor leesvaardigheid waarvan 75% op B1, 15% op B2 en 10% op A2 niveau zit.

Bij havo zitten alle opgaven op B1 behalve bij leesvaardigheid, waar 70% op niveau B2 zit en de rest op B1.

Doordat scholen vrijheid hebben in het inrichten van het SE, is in de huidige PTA's ook nog niet altijd duidelijk, of soms zelfs helemaal niet aangegeven, wat de ERK-niveaus van de diverse examenonderdelen zijn. In de Handreiking Schoolexamens doet SLO hier wel aanbevelingen voor. Vaak zijn de verschillende vaardigheden c.q. de examenonderdelen van het SE niet eens als zodanig herkenbaar in de PTA's van vmbo's en havo's.

In veel gevallen gebruiken scholen voor kijk- en luistervaardigheid de toetsen van het Cito, in dat geval bestaat wel zekerheid over het niveau van de opgaven.

De verschillen tussen Engels in de theoretische leerweg en in de onderbouw havo zijn op basis van de documenten niet zo gemakkelijk te duiden. Wellicht omdat de ERK-terminologie en niveau-aanduiding nog niet echt in de huidige examenprogramma's gestalte gekregen heeft.

Om meer inzicht te krijgen in mogelijk karaktersverschil tussen Engels binnen vmbo-tl en havo geven we hieronder het examenprogramma Engels vmbo-tl en het examenprogramma Engels voor havo weer.

Zowel in vmbo-tl als in havo bestaat het CSE uit leesvaardigheid, in vmbo daarnaast uit schrijfvaardigheid; de overige eindtermen worden in het SE getoetst (behalve domein F van havo, dat niet getoetst wordt).

In het geval van vmbo-tl bestaat het CSE dus uit lees- en schrijfvaardigheid: een groot aantal teksten met vragen, en een briefopdracht (dit onderdeel zal binnenkort vervallen). Bijvoorbeeld het CSE Engels leesvaardigheid vmbo-tl bestond in 2010 uit 29 korte teksten met vragen, voornamelijk meerkeuzevragen en voor schrijfvaardigheid uit een schrijfopdracht: een formele brief op basis van (in het Engels en Nederlands) gegeven informatie en inhoudsschets, waarbij wel voorbeelden van enkele formele briefconventies in het Engels gegeven zijn.

In het geval van havo bestaat het CSE alleen uit leesvaardigheid, een aantal teksten met vragen, grotendeels meerkeuze, waarbij veelal naar zaken als argumenten, intenties van de schrijver en parafraseringen wordt gevraagd, evenals naar idiomatische uitdrukkingen. Bijvoorbeeld het CSE Engels leesvaardigheid havo bestond in 2010 uit 11 teksten met 44 vragen.

Roze gemarkeerd: elementen die wel bij vmbo-tl maar niet bij havo voorkomen.

Geel gemarkeerd: elementen die wel bij havo maar niet bij vmbo-tl voorkomen.

Examenprogramma Engels tl	Examenprogramma havo
<p>De Preambule (geldend voor vmbo als geheel) bevat 1 eindterm specifiek voor Engels:</p> <p>2 Leren uitvoeren</p> <p>De leerling leert in zoveel mogelijk herkenbare situaties, mede met gebruikmaking van ICT, een aantal schoolse vaardigheden verder te ontwikkelen.</p> <p>Het gaat daarbij om:</p> <p>2.1 Nederlandse en Engelse teksten lezen en beluisteren;</p>	
<p>3. Engelse taal</p> <p>MVT/K/1</p> <p>Oriëntatie op leren en werken</p> <p>1.</p> <p>De kandidaat kan zich oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van de Moderne Vreemde Talen in de maatschappij.</p> <p>MVT/K/2</p> <p>Basisvaardigheden</p> <p>2.</p> <p>De kandidaat kan basisvaardigheden toepassen die betrekking hebben op communiceren, samenwerken en informatie verwerven, verwerken en presenteren.</p> <p>MVT/K/3</p> <p>Leervaardigheden in de Moderne Vreemde Talen</p> <p>3.</p> <p>De kandidaat kan strategische vaardigheden toepassen die bijdragen tot:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het bereiken van verschillende lees-, schrijf-, luister- en kijk-, en spreek-en 	

<p>gespreksdoelen;</p> <ul style="list-style-type: none"> • de bevordering van het eigen taalleerproces; • het compenseren van eigen tekortschietende taalkennis of communicatieve kennis; • kennis van land en samenleving toepassen bij het herkennen van cultuuruitingen. <p>11. De kandidaat kan zelfstandig informatie verwerven, verwerken en verstrekken in het kader van het sectorwerkstuk.</p> <p>MVT/V/5 Vaardigheden in samenhang</p> <p>12. De kandidaat kan de vaardigheden uit het kerndeel in samenhang toepassen.</p>	
<p>MVT/K/4 Leesvaardigheid</p> <p>4. De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aangeven welke relevante informatie een tekst bevat, gegeven een bepaalde informatiebehoefte; • de hoofdgedachte van een tekst(gedeelte) aangeven; • de betekenis van belangrijke elementen van een tekst aangeven; • gegevens uit één of meer teksten met elkaar vergelijken en daaruit conclusies trekken; • verbanden tussen delen van een tekst aangeven. <p>MVT/V/1 Leesvaardigheid</p> <p>8. De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • het gebruik van speciale stijlmiddelen herkennen; • conclusies trekken met betrekking tot het schrijfdoel, de opvattingen, de gevoelens van de auteur en tot het beoogde publiek. 	<p>Domein A: Leesvaardigheid</p> <p>1. De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aangeven welke informatie relevant is, gegeven een vaststaande behoefte; • de hoofdgedachte van een tekst(gedeelte) aangeven; • de betekenis van belangrijke elementen van een tekst aangeven; • relaties tussen delen van een tekst aangeven; • conclusies trekken met betrekking tot intenties, opvattingen en gevoelens van de auteur.

<p>MVT/K/5</p> <p>Luister- en kijkvaardigheid</p> <p>5.</p> <p>De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aangeven welke relevante informatie een tekst bevat, gegeven een bepaalde informatiebehoefte; • de hoofdgedachte van een tekst(gedeelte) aangeven; • de betekenis van belangrijke elementen van een tekst aangeven; • anticiperen op het meest waarschijnlijke vervolg van een gesprek. 	<p>Domein B: Kijk- en luistervaardigheid</p> <p>2. De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aangeven welke informatie relevant is, gegeven een vaststaande behoefte; • de hoofdgedachte van een tekst aangeven; • de betekenis van belangrijke elementen van een tekst aangeven; • conclusies trekken met betrekking tot intenties, opvattingen en gevoelens van de spreker(s); • anticiperen op het meest waarschijnlijke vervolg van een gesprek; • aantekeningen maken als strategie om een tekst aan te pakken.
<p>MVT/K/6</p> <p>Gespreksvaardigheid</p> <p>6.</p> <p>De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • adequaat reageren in veel voorkomende sociale contacten, zoals begroeten; • informatie geven en vragen; • naar een mening/oordeel vragen en een mening/oordeel geven; • uitdrukking geven aan en vragen naar (persoonlijke) gevoelens; • een persoon, object of gebeurtenis, ook uit het verleden en in de toekomst, beschrijven. 	<p>Domein C: Gespreksvaardigheid</p> <p>Subdomein C1: Gesprekken voeren</p> <p>3. De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • adequaat reageren in sociale contacten met doeltaalgebruikers; • informatie vragen en verstrekken; • uitdrukking geven aan gevoelens; • zaken of personen beschrijven en standpunten en argumenten verwoorden; • strategieën toepassen om een gesprek voortgang te doen vinden. <p>Subdomein C2: Spreken</p> <p>4. De kandidaat kan verworven informatie adequaat presenteren met het oog op doel en publiek, en daarbij zaken of personen beschrijven en standpunten en argumenten verwoorden.</p>
<p>MVT/K/7</p> <p>Schrijfvaardigheid</p> <p>7.</p> <p>De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • (persoonlijke) gegevens verstrekken; • een kort bedankje, groet of goede wensen schriftelijk overbrengen; • een briefje schrijven om informatie te vragen of te geven, om verzoeken of voorstellen te doen of daarop te reageren, om gevoelens te uiten en ernaar te vragen; • op eenvoudig niveau briefconventies gebruiken. 	<p>Domein D: Schrijfvaardigheid</p> <p>Subdomein D1: Taalvaardigheden</p> <p>5. De kandidaat kan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • adequaat reageren in schriftelijke contacten met doeltaalgebruikers; • informatie vragen en verstrekken; • verworven informatie adequaat presenteren met het oog op doel en publiek, en daarbij zaken of personen beschrijven en uitdrukking geven aan gevoelens en standpunten verwoorden; • een verslag schrijven.

MVT/V/2 Schrijfvaardigheid 9. De kandidaat kan een formele brief schrijven om informatie te vragen of om iets te arrangeren of af te zeggen.	Subdomein D2: Strategische vaardigheden 6. De kandidaat kan met behulp van: <ul style="list-style-type: none"> • een tekstverwerkingsprogramma een tekst schrijven; • (elektronisch) naslagmateriaal teksten opstellen.
	Domein E: Literatuur Subdomein E1: Literaire ontwikkeling 7. De kandidaat kan beargumenteerd verslag uitbrengen van zijn leeservaringen met ten minste drie literaire werken. Subdomein E2: Literaire begrippen (alleen vwo) 8. De kandidaat kan literaire tekstsoorten herkennen en onderscheiden, en literaire begrippen hanteren in de interpretatie van literaire teksten. Subdomein E3: Literatuurgeschiedenis (alleen vwo) 9. De kandidaat kan een overzicht geven van de hoofdlijnen van de literatuurgeschiedenis en de gelezen literaire werken plaatsen in dit historisch perspectief.
	Domein F: Oriëntatie op studie en beroep

Verschillen

- Het vmbo examenprogramma omvat een aantal onderdelen meer dan het havo programma
- Het havo programma omvat literatuur en het vmbo examenprogramma niet.
- Sommige onderdelen die bij vmbo voorkomen, komen bij havo niet voor terwijl het niet om een lagere of eenvoudiger vaardigheid of taalniveau gaat, bijvoorbeeld gaat het bij 'gegevens uit één of meer teksten met elkaar vergelijken en daaruit conclusies trekken' niet om een minder complexe vaardigheid dan hetgeen bij het havo examenprogramma genoemd is.
- En een naar havo doorgestroomde tl-leerling vertelde ons in een interview dat zij al ervaring had met het schrijven van een formele brief en haar havo-medeleerlingen nog niet.

Opmerkelijk

In de examenprogramma's Engels voor vmbo en havo zijn slechts enkele verschillen te ontdekken. De verschillen in de CSE-examens zelf zijn opvallender, daarbij wordt in vmbo meer naar betekenis gevraagd en bij havo meer naar inzicht in argumentatie, houding van de schrijver, parafrasering, idioom.

Schoolexamens

In de schoolexamens moeten alle in het examenprogramma genoemde onderdelen worden getoetst die niet in het CSE voorkomen. In de PTA's is te zien dat scholen dit niet altijd op herkenbare wijze doen. Soms bestaat het PTA vrijwel geheel uit schriftelijke methodetoetsen en zijn de afzonderlijke vaardigheden zelfs niet herkenbaar. Het Cito heeft in opdracht van de Onderwijsinspectie in 2008 de kwaliteit van schoolexamens Engels onderzocht en trof grote

verschillen aan in de kwaliteit van de toetsing. Tamelijk veel scholen bleken onvoldoende te voldoen aan relatief veel criteria.

Lespraktijk en lesmateriaal

Uit onderzoek blijkt dat havo-instellingen vinden dat het tl-leerlingen onder andere ontbreekt aan grammaticale kennis. Ook binnen het vmbo-tl vinden docenten Engels dat er extra grammatica aangeboden moet worden om de overstap naar havo mogelijk te maken: men vat dit onder verdieping en verbreding, 'meer theorie en extra leerstof, bijvoorbeeld in de vorm van grammatica bij de talen' zo bleek uit een onderzoek binnen het SLO Netwerk tl.

Opvallend is, zoals gezegd, dat grammaticale kennis op zich geen exameneis is, noch in vmbo, noch in havo. In het examenprogramma en het ERK wordt grammatica gezien als een ondersteunende vaardigheid, en niet iets dat los getraind en getoetst zou moeten worden, maar alleen binnen de setting van communicatieve opdrachten. Anders gezegd: het ERK stelt wel degelijk, vooral op de hogere niveaus (vanaf B2) hoge eisen aan woordenschat en grammatica, maar gaat er vanuit dat die verworven moeten worden via het uitvoeren van communicatieve opdrachten. Dit vereist dus communicatieve opdrachten die dit afdoende mogelijk maken.

Opdrachten die communicatie en verwerving van grammaticale kennis en van woordenschat hand in hand laten gaan. Mogelijk ontbreekt het nog aan dit soort opdrachten.

Het afzonderlijk trainen van losse grammaticale items is namelijk onderdeel van een traditionele, verouderde talendidactiek. Deze didactiek zien we nog sterk terug in de in het havo gebruikte lesmaterialen, zelfs in de nieuwste, en dit dus ondanks het feit dat er in het examen niets over grammatica staat.

Hierboven hebben we aangegeven dat de manier waarop het Engels in het voortgezet onderwijs gestalte krijgt, een aantal tegenstrijdigheden bevat. Deze kunnen mogelijk een rol spelen in de tegenstrijdige onderzoekgegevens over het al dan niet bestaan van hiaten wat betreft Engels in de overgang tussen vmbo-tl en havo.

Extra aandacht voor Engels nodig?

In de huidige situatie, dat wil zeggen met de huidige examenprogramma's Engels, is het niet nodig, in welk scenario dan ook, om in vmbo- tl extra aandacht te besteden aan Engels met het oog op doorstroom naar havo.

Literatuur

Asselt van, R. (2006). *Aansluitingen in het onderwijsstelsel, kaders voor een praktijktheorie en een praktische handreiking aan betrokkenen*. Lectoraat Instroommanagement en aansluiting Deventer: Saxion Hogescholen.

Bos, M., Braber, N. den, Gademan, J. & Wijk, P. van (2010). *Overzicht tussendoelen wiskunde havo en vwo*. Enschede: SLO in samenwerking met cTWO.

Cito (2008). *Verslag van een onderzoek naar de kwaliteit van het schoolexamen bij de vakken Engels, Nederlands, biologie en wiskunde*. Arnhem: Cito.

Cito en SLO (2008). *Aansluiting tussen de vakken op vmbo-TL en havo*. Enschede: SLO. Geraadpleegd op 10 januari 2011:
http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/theoretische_leerweg/doorstroom-tl-havo/aansluiting/

Esch, W. van & Neuvel, J. (2007). *De overgang van vmbo naar mbo: van breukvlak naar draagvlak. Overzichtsstudie van Nederlands Onderzoek*, 's Hertogenbosch, CINOP.

Esch, W. van & Neuvel, J. (2007). *Stroomlijnen: Onderzoek naar de doorstroom van vmbo naar havo*. 's Hertogenbosch: CINOP.

Esch, W. van & Neuvel, J. (2009). *Een stukje Nederlandse droom: doorstroom van vmbo naar havo*. 's Hertogenbosch: Ecbo.

Expertgroep Doorlopende leerlijnen Taal (2008). *Over de drempels met taal. De niveaus van taalvaardigheid*. Enschede: SLO

Hofman, R.H. & Spijkerboer, A.W. (2009). *Ervaren deficiënties door havo- en mbo-opleidingen in de basisbagage van vmbo'ers*. Den Haag: Onderwijsraad.

Kleunen, E. van (2008). *SLO-onderzoek: Gesprekken met leerlingen*. Enschede: SLO. Geraadpleegd op 10 januari 2011:
http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/theoretische_leerweg/doorstroom-tl-havo/gesprekken_II/

Kleunen, E. van (2008). *SLO-onderzoek: SLO netwerk vmbo-TL over doorstroom vmbo-TL naar havo*. Enschede: SLO. Geraadpleegd op 10 januari 2011:
http://www.slo.nl/voortgezet/vmbo/themas/theoretische_leerweg/doorstroom-tl-havo/00002/

Kleunen, E. van (2011). *Beter Lezen. Ervaringen met een leestraject voor doorstroom tl-havo. Onderzoeksresultaten en lesmaterialen*. Enschede: SLO.

Lier van, L., & Kleijne, M. (2010). *Wat heb je nou aan informatie zonder motivatie?* Utrecht: VO-Raad.

Monnik, K., van Oostrom, H., Bossers, G., Smit, H., van Ommeren, C., Rookmaker, H., & Visser, S. (2010). *T(L) splitsing, van vmbo-tl naar havo of mbo* (onderzoeksrapport 2010028). Utrecht: VO-raad.

Neuvel, J. & Van Esch, J. (2009). *Van vmbo naar mbo: doorstroom en loopbaankeuzes. Monitor doorstroom vmbo-mbo, cohort 4 en cohort 5*. 's Hertogenbosch: Ecbo.

Onderwijsraad (2009). *Ervaren deficiënties door havo- en mbo-opleidingen in de basisbagage van vmbo'ers*. Advies uitgebracht aan de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Den Haag: Onderwijsraad.

Rodenboog-Hamelink, M., Meer, F.van der, Stulp, T., Jansma, N., Kleunen, E.van & Lanschot Hubrecht, V.van (2011). *Zorg voor aansluiting. Kwalitatief onderzoek naar de aansluiting tussen vmbo-tl en de opleiding mbo-verpleegkunde*. Enschede: SLO.

VO-raad (2010). *Advies verbetering aansluiting vmbo-tl op havo en mbo* (onderzoeksrapport 100203). Utrecht: VO-raad.

Bijlage

Zijn extra vakken noodzakelijk?

De onderstaande analyse is gebaseerd op de huidige regelgeving, dat wil zeggen met twee verplichte sectorvakken in vmbo-tl.

De Wet op het Voortgezet Onderwijs schrijft voor de theoretische leerweg voor:

Gemeenschappelijk deel

- Nederlands
- Engels
- maatschappijleer 1
- lichamelijke opvoeding
- kunstvakken 1 (voorheen CKV)

Sectorverplichte vakken

<i>sector</i>	<i>techniek</i>	<i>zorg & welzijn</i>	<i>economie</i>	<i>landbouw</i>
<i>sectorvak 1</i>	wiskunde	biologie	economie	wiskunde
<i>sectorvak 2</i>	nask 1	wiskunde, maatschappijleer 2, geschiedenis of aardrijkskunde	wiskunde, Frans of Duits	biologie of nask 1

Bovendien maken leerlingen een sectorwerkstuk.

Vrije deel

Twee vakken uit de lijst van sectorvakken, aangevuld met:

- nask 2
- Spaans
- Turks
- Arabisch
- kunstvakken 2: beeldende vorming, muziek, dans, drama
- Fries
- lichamelijke opvoeding 2

Voor havo geldt sinds 2007 de Vernieuwde Tweede Fase met de volgende vakkenpakketten:

Gemeenschappelijk deel

- Nederlands
- Engels
- maatschappijleer
- CKV
- lichamelijke opvoeding

Profieldeel

Profiel	N & T	N & G	E & M	C & M
<i>Profielvak 1</i>	wiskunde B	wiskunde A of B	wiskunde A of B	moderne vreemde taal
<i>Profielvak 2</i>	natuurkunde	scheikunde	economie	geschiedenis
<i>Profiel(keuze)vak</i>	scheikunde	biologie	geschiedenis	aardrijkskunde, maatschappij-wetenschappen of economie
<i>Profiel-keuzevak</i>	informatica, wiskunde D, NLT of biologie	natuurkunde, aardrijkskunde of NLT	moderne vreemde taal, aardrijkskunde, management & organisatie of maatschappij-wetenschappen	kunstvak, muziek, tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving, filosofie of moderne vreemde taal

Moderne vreemde talen zijn in dit kader Frans, Duits, Spaans, Russisch, Italiaans, Arabisch, Turks en Fries. Kunstvakken zijn beeldende vorming, drama, dans en muziek. Daarnaast kent havo een apart vak muziek.

Daarnaast schrijft de leerling een profielwerkstuk.

Vrije deel

Tenminste een van de genoemde examenvakken, aangevuld met de volgende vakken:

- moderne vreemde taal – elementair, mits de taal zelf geen deel uit maakt van de profielvakken; studielast = 320 uur;
- bewegen, sport en maatschappij; studielast = 320 uur.

Uitgesloten keuzecombinaties zijn:

- wiskunde A en wiskunde B;
- kunstvak muziek en muziek;
- kunstvak beeldende vorming met tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving;
- van tekenen, handvaardigheid en textiele vormgeving mag maar één gekozen worden.

Verder is keuze voor wiskunde D alleen mogelijk in combinatie met wiskunde B.

Geprefereerde examenvakken vmbo-tl per havo-vak

Onderstaand overzicht geeft bij elk havo-vak weer welke tl-vakken de beste voorbereiding voor dat vak vormen. Hiermee wordt overigens niet gesuggereerd dat de voorbereiding in de genoemde tl-vakken voldoende is, maar een havo-vak kiezen zonder examen af te leggen in de voorbereidende tl-vakken verkleint de kans op succes. In het geval een havo-vak startersvak is, is geen specifieke voorkennis vereist.

<i>Om dit havo-vak te kunnen volgen ...</i>	<i>... worden de volgende tl-vakken ter voorbereiding aanbevolen</i>
Wiskunde A, B en D	Wiskunde
Natuurkunde	Nask 1
Scheikunde	Nask 2
NLT	
Biologie	Biologie
Informatica	< startersvak >
Aardrijkskunde	Aardrijkskunde
Economie	Economie
Management & Organisatie	
Geschiedenis	Geschiedenis
Frans en Frans – elementair	Frans
Duits en Duits – elementair	Duits
Spaans en Spaans – elementair	< startersvak >
Italiaans en Italiaans – elementair	< startersvak >
Arabisch en Arabisch – elementair	< startersvak >
Turks en Turks – elementair	< startersvak >
Fries en Fries – elementair	Fries
Maatschappijwetenschappen	Maatschappijleer 2
Kunst: Beeldende Vorming, Drama, Dans, Muziek	Kunsvakken 2
Muziek	Kunsvakken 2: Muziek
Tekenen	Kunsvakken 2: Beeldende Vorming
Handvaardigheid	
Textiele Vormgeving	
Filosofie	< startersvak >
Bewegen, Sport en Maatschappij	Lichamelijke Oefening 2

Keuzescenario's

Op basis van bovenstaand overzicht kan voor elke overgang van sector naar profiel een keuzescenario worden geschetst. In het onderstaande overzicht wordt elk van de zestien mogelijkheden weergegeven. Per overgangsmogelijkheid wordt een keuzescenario geschetst, waarbij extra examenvakken in vmbo-tl zo veel mogelijk worden vermeden.

In de schema's is het gemeenschappelijk deel van de tl- en de havo-opleiding buiten beschouwing gehouden, omdat het gemeenschappelijk deel van de theoretische leerweg voorbereidt op die van havo.

Het schema kan als volgt gelezen worden:

- Elke combinatie van tl-sector en havo-profiel wordt op één rij beschreven.
- In het geval er meer dan één vak gekozen kan worden, worden de keuzemogelijkheden onder elkaar in een cel vermeld.
- Cellen die geel gekleurd zijn bevatten tl-vakken die noodzakelijk zijn om adequaat voorbereid te zijn voor de verplichte (keuze)vakken van het betreffende havo-profiel.
- Cellen die oranje gekleurd zijn, bevatten keuzemogelijkheden in het havo-profiel die aansluiten bij tl-vakken die geen noodzakelijke voorbereiding voor de verplichte profielvakken vormen.

- Cellen die groen gekleurd zijn geven aan dat er sprake is van volledige keuzevrijheid, omdat de leerling in de theoretische leerweg minder dan vier vakken nodig heeft om adequaat voorbereid te zijn.
- In sommige gevallen kan een leerling alleen een startersvak in de vrije ruimte op havo kiezen, zonder extra vakken in de theoretische leerweg te volgen. In de betreffende cel staat in dat geval "startersvak" aangegeven.

vmbo-tl						havo					
Sector	Sectorvak 1	Sectorvak 2	Vrij vak 1	Vrij vak 2	Extra vak	Profiel	Profielvak 1	Profielvak 2	Profielvak 3	Profielvak 4	Vrij vak
Techniek	Wiskunde	Nask 1	Nask 2			N & T	Wiskunde B	Natuurkunde	Scheikunde	Wiskunde D NLT Informatica	
Techniek	Wiskunde	Nask 1	Nask 2	Biologie		N & G	Wiskunde A	Scheikunde	Biologie	Natuurkunde NLT	NLT natuurkunde
Techniek	Wiskunde	Nask 1	Economie	Geschiedenis		E & M	Wiskunde A	Economie	Geschiedenis	Management & Organisatie	starters-vak **
Techniek	Wiskunde	Nask 1	Frans Duits, Spaans Arabisch Turks	Geschiedenis	Aardrijkskunde Maatschappij- leer 2 Economie en Kunsvakken 2 Tweede vreemde taal	C & M	Moderne vreemde taal	Geschiedenis	Aardrijkskunde Maatschappij- wetenschappen Economie	Kunsvak Tekenen Handvaardig- heid Textiele vormgeving Muziek Moderne vreemde taal *	Wiskunde A Wiskunde B

vmbo-tl						havo					
Sector	Sectorvak 1	Sectorvak 2	Vrij vak 1	Vrij vak 2	Extra vak	Profiel	Profielvak 1	Profielvak 2	Profielvak 3	Profielvak 4	Vrij vak
Zorg & Welzijn	Biologie	Wiskunde	Nask 1	Nask 2		N & T	Wiskunde B	Natuurkunde	Scheikunde	Wiskunde D NLT Informatica	Biologie
Zorg & Welzijn	Biologie	Wiskunde	Nask 1	Nask 2		N & G	Wiskunde A	Scheikunde	Biologie	Natuurkunde NLT	NLT Natuurkunde
Zorg & Welzijn	Biologie	Geschiedenis	Wiskunde	Economie		E & M	Wiskunde A	Economie	Geschiedenis	Management & Organisatie	Biologie
Zorg & Welzijn	Biologie	Geschiedenis	Frans Duits, Spaans Arabisch Turks	Aardrijkskunder Maatschappijleer 2 Economie	Kunstvakken 2 Tweede vreemde taal	C & M	Moderne Vreemde Taal	Geschiedenis	Aardrijkskunder Maatschappijwetenschappen Economie	Kunstvak Tekenen Handvaardigheid Textiele vormgeving Muziek Moderne vreemde taal *	Biologie

vmbo-tl						havo					
Sector	Sectorvak 1	Sectorvak 2	Vrij vak 1	Vrij vak 2	Extra vak	Profiel	Profielvak 1	Profielvak 2	Profielvak 3	Profielvak 4	Vrij vak
Economie	Economie	Wiskunde	Nask 1	Nask 2		N & T	Wiskunde B	Natuurkunde	Scheikunde	Wiskunde D NLT Informatica	Economie
Economie	Economie	Wiskunde	Nask 1	Nask 2	Biologie	N & G	Wiskunde A	Scheikunde	Biologie	Natuurkunde NLT	Economie
Economie	Economie	Wiskunde	Geschiedenis			E & M	Wiskunde A	Economie	Geschiedenis	Management & Organisatie	
Economie	Economie	Frans Duits	Geschiedenis	Kunst-vakken 2 Tweede vreemde taal		C & M	Frans Duits ***	Geschiedenis	Economie	Kunstvak Tekenen Handvaardigheid Textiele vormgeving Muziek Moderne vreemde taal *	starters-vak **
Landbouw	Wiskunde	Nask 1	Nask 2			N & T	Wiskunde B	Natuurkunde	Scheikunde	Wiskunde D NLT Informatica	

vmbo-tl						havo					
Sector	Sectorvak 1	Sectorvak 2	Vrij vak 1	Vrij vak 2	Extra vak	Profiel	Profielvak 1	Profielvak 2	Profielvak 3	Profielvak 4	Vrij vak
Landbou w	Wiskunde	Biologie	Nask 1	Nask 2		N & G	Wis- kunde A	Schei- kunde	Biologie	Natuurkunde NLT	NLT Natuur- kunde
Landbou w	Wiskunde	Biologie	Economie	Geschiedenis		E & M	Wis- kunde A	Economie	Geschiedenis	Management & Organisatie	Biologie
Landbou w	Wiskunde	Biologie	Frans Duits, Spaans Arabisch Turks	Geschiedenis	Aardrijkskunde Maatschappij- leer 2 Economie en Kunstvakken 2 Tweede vreemde taal	C & M	Moderne Vreemde Taal	Geschie- denis	Aardrijkskunde Maatschappijwetenschapp en Economie	Kunstvak Tekenen Handvaardig- heid Textiele vormgeving Muziek Moderne vreemde taal *	Biologie Wiskunde A Wiskunde B

* In het geval de havo-opleiding filosofie aanbiedt, kan in vmbo-tl een keuze voor kunstvakken 2 of een tweede vreemde taal achterwege blijven als de leerling dit vak kiest.

** In het geval de havo-opleiding geen startersvak aanbiedt, verdient het aanbeveling dat de leerling in de theoretische leerweg een extra vak wordt aangeboden, dat voorbereidt op het keuzevak in de vrije havo-ruimte.

*** Keuze voor Spaans, Italiaans, Arabisch of Turks behoort ook nog tot de mogelijkheden, mits de havo-opleiding dit aanbiedt. Keuze voor Frans of Duits in de theoretische leerweg is dan niet noodzakelijk meer een adequate voorbereiding.

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhouden van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo